

(Μέρος του παρακάτω υλικού χρησιμοποιήθηκε για τον εορτασμό της 28^{ης} Οκτωβρίου κατά το σχολικό έτος 2010 – 2011. Εδώ παρουσιάζεται μια εκτεταμένη εκδοχή με αναφορά στις πηγές).

Α΄ Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΤΩΝ ΤΣΙΓΓΑΝΩΝ

Περίπου μισό εκατομμύριο Ρομά έχασαν τη ζωή τους στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Χιλιάδες επιπλέον υπέστησαν εγκλεισμό ή άλλα καταπιεστικά μέτρα. Η αναγνώριση αυτού του ξεχασμένου ολοκαυτώματος αποτέλεσε βασικό αίτημα του ευρωπαϊκού τσιγγάνικου κινήματος. **Σήμερα, η χωριστή πραγμάτευση των διωγμών που υπέστησαν δεν υποδηλώνει ότι τα θύματα αποτελούν μια χωριστή κατηγορία εξαιτίας της «διαφοράς» τους. Είναι μια προσπάθεια να ενταχθεί στη σύγχρονη ιστορία η παρουσία μιας ομάδας ευρωπαίων πολιτών την περίοδο 1940 - 45.**

Το «τσιγγάνικο τρένο» φθάνει στο Αουσβιτς στα τέλη της άνοιξης του 1943 μεταφέροντας στο στρατόπεδο του θανάτου 20.000 Ρομά

Οι εθνικοσοσιαλιστές εξαρχής θεωρούσαν του Τσιγγάνους ως μη Αρίους και συνεπώς ως κίνδυνο για τη γερμανική φυλή. Ήδη από το 1935 τους αφαιρέθηκε η υπηκοότητα. Την ίδια χρονιά, ο νόμος για την προστασία του γερμανικού αίματος κατέστησε του γάμους μεταξύ Τσιγγάνων και Γερμανών παράνομους. Στην εικόνα της Γερμανίας υπό τη Νέα Τάξη δεν υπήρχε χώρος για μια ομάδα ανθρώπων που ταξίδευαν ελεύθερα, εργάζονταν ως τεχνίτες και πουλούσαν την πραμάτεια τους από πόρτα σε πόρτα.

Οργανώθηκε ένα δήθεν επιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα υπό την εποπτεία του **Ρόμπερτ Ρίτερ** στο Ερευνητικό Κέντρο Φυλετικής Υγιεινής και Βιολογίας του Πληθυσμού. Οι «ερευνητές» των ναζί ήταν υποχρεωμένοι να αποδεχτούν το ιστορικό και γλωσσολογικό γεγονός ότι ο λαός των Τσιγγάνων προερχόταν μεν αρχικά από την Ινδία –και ως εκ τούτου θα έπρεπε να θεωρηθεί Άριος - αλλά στην

πορεία προς την Ευρώπη είχε προβεί σε επιγαμίες με άλλους λαούς και ως μια «μικτή φυλή» δεν είχε θέση στη ναζιστική Γερμανία. Ο ίδιος ο Ρίτερ προγραμμάτιζε μεθόδους αφανισμού ολόκληρης της φυλής με στείρωση.

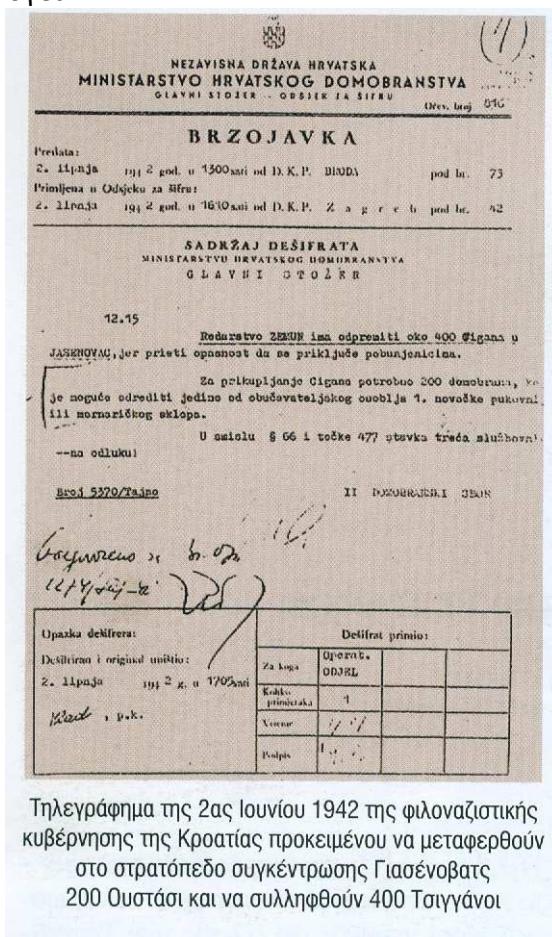
Ο Χίμλερ ηγήθηκε της εκστρατείας κατά των Τσιγγάνων. Εδώ σε «επίσκεψη» του στα Βαλκάνια. Επιθεωρεί τάγμα εθελοντών Βόσνιων μουσουλμάνων που πολέμησαν στο πλευρό του Αξονα

Ο **Χίμλερ** έδειξε ειδικό ενδιαφέρον γι' αυτούς και ηγήθηκε της εναντίον τους εκστρατείας. Το 1938 υπέγραψε το Διάταγμα Αντιμετώπισης της Τσιγγάνικης Απειλής, όρος που προωθούσε την ταξινόμηση των νομάδων ανάλογα με την εθνική τους προέλευση. Παράλληλα άρχισαν να επιβάλλονται περιοριστικοί νόμοι. Για να χαρακτηριστεί κάποιος ως «Τσιγγάνος μικτής φυλής» ήταν αρκετό να έχει δύο προγιαγιάδες ή δύο προπαππούδες που να θεωρούνταν ότι είναι Τσιγγάνοι. Στήθηκαν στρατόπεδα εγκλεισμού στα περίχωρα πολλών πόλεων της Γερμανίας όπου οδηγήθηκαν οι Τσιγγάνοι των караβανιών, αλλά και όσοι ζούσαν σε μόνιμες κατοικίες. Αποκλείστηκαν από τα σχολεία επειδή θα μπορούσαν να αποτελέσουν «ηθικό κίνδυνο» για τους συμμαθητές τους.

Μετά την κατάληψη της Πολωνίας το 1940, οι ναζί αποφάσισαν ότι η εκτόπιση ήταν ο καλύτερος τρόπος για να καθαριστεί η Γερμανία από αυτούς. Υπεύθυνος για τη μεταφορά τους παράλληλα με τους Εβραίους ήταν ο **Αιχμαν**. Σε μια πρώτη επιχείρηση οδηγήθηκαν στην Πολωνία 2.800 άτομα.

Όμως το 1941 ξεκίνησαν τα πειράματα με υδροκυάνιο στο Άουσβιτς, με πρώτα θύματα άρρωστους κρατούμενους και Ρώσους αιχμαλώτους. Η ανακάλυψη αυτής της γρήγορης και φτηνής μεθόδου μαζικής δολοφονίας οδήγησε σε αλλαγή αντιμετώπισης των φυλετικά ανεπιθύμητων στοιχείων. Η εκτόπιση αντικαταστάθηκε από το θάνατο και ο Χίμλερ αποφάσισε ότι η ίδια «τελική λύση» αντιμετώπισης των Εβραίων θα μπορούσε να εφαρμοστεί και στους Τσιγγάνους. Υπέγραψε μια απόφαση για το άνοιγμα ενός ειδικού στρατοπέδου για Τσιγγάνους στο Άουσβιτς και το Φεβρουάριο του επόμενου έτους ξεκίνησαν οι συλλήψεις, οι απαγωγές παιδιών από ορφανοτροφεία και οι

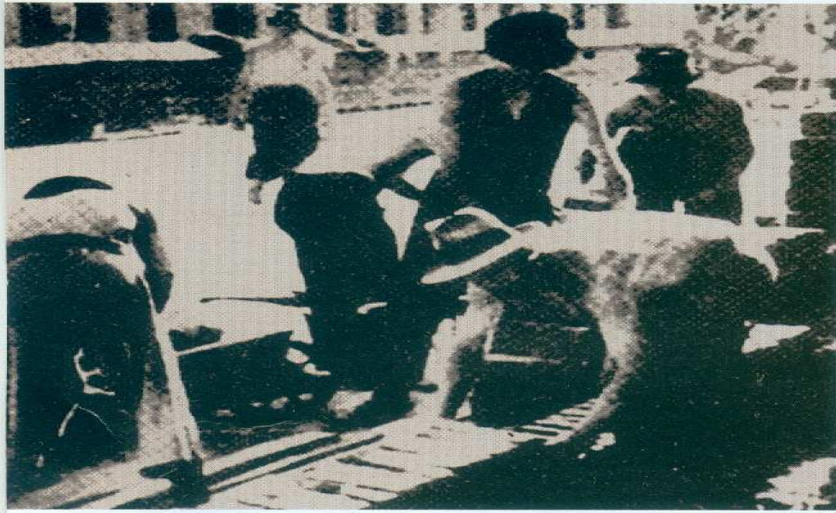
εκκλήσεις στους πολίτες να πληροφορούν την αστυνομία για οποιονδήποτε Τσιγγάνο ζούσε σε μόνιμη κατοικία και της είχε διαφύγει.

Έως τότε, ο τσιγγάνικος πληθυσμός στην Ανατολική Ευρώπη ήταν εγκατεστημένος και ενσωματωμένος στη ζωή των πόλεων. Οι περισσότεροι είχαν πάει σχολείο και είχαν μόνιμη εργασία. Είχαν μορφωτικά και αθλητικά κέντρα και είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν τα ρόμκα ως λογοτεχνική γλώσσα. Αποστολές δολοφονίας στην Πολωνία, τη Σοβιετική Ένωση και την Γιουγκοσλαβία ανέκοψαν αυτή την πορεία.

Σχεδόν όλα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης είχαν ειδικό τομέα για Τσιγγάνους. Από το 1943 τα στρατόπεδα αυτά ήταν απλές αίθουσες αναμονής προς τα στρατόπεδα εξόντωσης όπου εκτελούνταν ή θανατώνονταν με αέρια. Οι πόλεις της Πολωνίας Τσέλμνο, Σόμιμπορ, Τρεμπλίνκα ήταν ονόματα που σήμαιναν «θάνατος άμα τη αφίξει».

Οι Τσιγγάνοι χρησιμοποιήθηκαν στα στρατόπεδα στα φρικαλέα ψευδοεπιστημονικά πειράματα με τύφο, αλατόνερο κι ευλογιά, αλλά ίσως το πιο τρομακτικό ήταν ότι έγινε προσπάθεια να χρησιμοποιηθούν σε πειράματα στείρωσης με σκοπό την ανακάλυψη νέων μεθόδων για τη στείρωση όλων των φυλών που θεωρούνταν «κατώτερες».

Κρατούμενοι στο Γιασένοβατς εκτελούν καταναγκαστική εργασία. Το καπέλο τους υποδηλώνει ότι είναι Ρομά

Στις περισσότερες υπό γερμανική κυριαρχία χώρες οι εναλλακτικές λύσεις ήταν οι εξής: ακαριαίος θάνατος ή ένα ταξίδι χωρίς τροφή και νερό προς ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης. Στη Γιουγκοσλαβία οι Τσιγγάνοι ήταν υποχρεωμένοι να φορούν ένα κίτρινο περιβραχιόνιο με την ένδειξη της φυλής τους. Τα τραμ και τα λεωφορεία έφεραν την ένδειξη «όχι Εβραίοι ή Τσιγγάνοι». Εκτελούνταν ως όμηροι σε αντίποινα για το θάνατο γερμανών στρατιωτών από τακτικούς στρατιώτες. Μετά την εκτέλεση τόσων πολλών ανδρών οι δυνάμεις κατοχής αντιμετώπισαν το πρόβλημα του μεγάλου αριθμού γυναικών και παιδιών που έμειναν χωρίς τον «κουβαλητή» της οικογένειας. Η λύση βρέθηκε γρήγορα. Έφεραν από τη Γερμανία κλειστά καμιόνια αερίων, φόρτωσαν τις γυναίκες και τα παιδιά, τους μετέφεραν στα δάση, τους θανάτωσαν με αέρια και τους έθαψαν επί τόπου. Τα λίγα υπάρχοντάς του στάλθηκαν στη Γερμανία για να διανεμηθούν από φιλανθρωπικές οργανώσεις στον πολιτικό πληθυσμό.

Ο συνολικός αριθμός των θυμάτων την περίοδο του Χίτλερ μπορεί να έφτανε τις 500.000 ενώ δεν έχουν καταγραφεί οι πολλές επιπλέον χιλιάδες εκείνων οι οποίοι υπέστησαν εγκλεισμό και καταπιεστικά μέτρα.

Β΄ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΝΑΝΤΙΩΣΗ

Σε αντίθεση με τους Εβραίους οι Ρομά έχουν να παρουσιάσουν πολλές περιπτώσεις γενναίας αντίστασης στο ναζισμό. Εξεγέρσεις σημειώθηκαν στις φυλακές και στο γκέτο της Βαρσοβίας όταν Ρομά έγκλειστοι επιτέθηκαν εναντίον των φρουρών. Στο στρατόπεδο εξόντωσης Γιασένοβατς στην Κροατία απόπειρες δραπέτευσης οργανώθηκαν με επικεφαλής τον Γιόζιπ Νίκολιτς ο οποίος στη συνέχεια προσχώρησε στους παρτιζάνους.

Τσιγγάνοι της Γιουγκοσλαβίας οδηγούνται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Γιασένοβατς της Κροατίας

Στις φυλακές και στο γκέτο της Βαρσοβίας οι Τσιγγάνοι έγκλειστοι εξεγέρθηκαν και επιτέθηκαν εναντίον των φρουρών. Πολλοί από αυτούς προσχώρησαν στους παρτιζάνους ή υπηρέτησαν στις ένοπλες δυνάμεις των χωρών τους, αλλά για τους περισσότερους δεν γνωρίζουμε παρά ονόματα κι ένα μέρος της ιστορίας τους. Από αυτόν το μακρύ κατάλογο ας αναφέρουμε στη Γαλλία τον Ανρί Ρουσέν, μέλος της Μακί και κρατούμενο του Μπούχενβαλντ, τον Αμπντουλάχ Κόπιλιε από τη σημερινή FYROM, αρχηγό στην αντιστασιακή οργάνωση του Τίτο και τον Χασάνι Μπραχίμι, ηρωική μορφή της Αντίστασης στη Γιουγκοσλαβία.

Τα αρχεία του Άουσβιτς αναφέρουν πολλές προσπάθειες απόδρασης από Ρομά κρατούμενους. Ομάδες συγκρούστηκαν με φρουρές στους σιδηροδρομικούς σταθμούς και δραπέτευσαν ενώ περίμεναν να επιβιβαστούν για το στρατόπεδο Τρεμπλίνκα. Παρόμοια περιστατικά αναφέρονται και στο στρατόπεδο εξόντωσης του Γιασένοβατς στην Κροατία.

Λαμπρό παράδειγμα αντίστασης αποτελούν τα αδέλφια **Σείζα** και **Καρλ Στόικα** οι οποίοι σε εφηβική ηλικία οδηγήθηκαν στο Άουσβιτς. Μερικά χρόνια μετά την απελευθέρωσή τους μπόρεσαν να διηγηθούν της ιστορία τους με λέξεις, εικόνες και –στην περίπτωση του Σείζα- με τραγούδι επίσης. Και οι δύο περιέγραψαν πώς το θάρρος και το παράδειγμα της μητέρας τους περιέσωσε τη ζωή και την αξιοπρέπειά του στο στρατόπεδο.

Τα αδέλφια Καρλ και Σείζα Στόικα, Τσιγγάνοι από τη Ρουμανία που μαρτύρησαν στο Άουσβιτς

Το ειδικό στρατόπεδο Τσιγγάνων στο Άουσβιτς έγινε τόπος μαζικής αντίστασης το Μάιο του 1944, όταν τα SS αποφάσισαν να προβούν σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στα στρατόπεδα. Όταν δόθηκε το σύνθημα, οι κρατούμενοι οπλίστηκαν με ξύλα και μαχαίρια αναγκάζοντας τη φρουρά να υποχωρήσει. Λίγες βδομάδες αργότερα όλοι οι νέοι και οι νέες οδηγήθηκαν σε άλλα στρατόπεδα εργασίας. Παρέμειναν μόνο οι άρρωστοι, οι ηλικιωμένοι και μερικά παιδιά. Παρόλα αυτά, όταν τα SS ήλθαν για δεύτερη φορά τον Αύγουστο, τα θύματα πρόβαλαν γενναία αντίσταση η οποία σταματούσε μόνο στην πόρτα του θαλάμου αερίων.

Πέρα από αυτά, γεγονός είναι ότι οι περισσότερες από τις πράξεις αντίστασης παραμένουν μη καταγεγραμμένες, αφού θύτες και θύματα, σωτήρες και σωσμένοι ήταν ανήμποροι ή απρόθυμοι να τυπώσουν τις ιστορίες τους μετά το 1945.

(Πηγή: DONALD KENRICK, μετάφραση υλικού: Χρήστος Σταθάτος).

Γ΄ ΡΟΜΑ : ΚΑΤΟΧΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ελάχιστα πράγματα έχουν γίνει γνωστά για τη ζωή, τα παθήματα και τη δράση των ελλήνων Ρομά στην κρίσιμη περίοδο 1940-45. Δημιουργείται έτσι η εντύπωση ότι αυτοί απουσίαζαν από τα ιστορικά γεγονότα της συγκεκριμένης περιόδου ή ότι ζούσαν σε κάποιον δικό τους κλειστό και αυτάρκη χώρο. Στην πραγματικότητα το κενό που φαίνεται να υπάρχει οφείλεται σε πολλούς λόγους μεταξύ των οποίων αναφέρουμε ενδεικτικά:

1) Η αποτίμηση των θυμάτων του ναζισμού στις χώρες της Ευρώπης -και στην Ελλάδα- δεν λαμβάνει υπόψη τη θρησκευτική ή όποια άλλη ιδιαιτερότητα των θυμάτων, αλλά την ιδιότητά τους ως πολιτών ενός κράτους. Εξάλλου τη μνήμη της Αντίστασης ανέλαβαν να διαχειριστούν, αφενός η εθνικιστική ρητορική και αφετέρου η ρητορική της ταξικής πάλης, παραβλέποντας το γεγονός ότι, αντικειμενικά, δεν υπήρχε γλωσσική και πολιτισμική ομοιογένεια ανάμεσα στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, γεγονός το οποίο αφήνει μεγάλα περιθώρια να αγνοηθούν πληθυσμιακές ομάδες οι οποίες εντάχθηκαν σε αυτήν.

2) Μετά το τέλος του πολέμου ομάδες όπως οι Έλληνες Εβραίοι, διέθεταν το έμπυχο δυναμικό και τα μέσα (διανοούμενους, εφημερίδες κ.λπ.) ώστε να προβάλλουν τις ιδιαίτερες πλευρές της περιόδου οι οποίες τους αφορούν. Ωστόσο οι Ρομά επί δεκαετίες δεν διέθεταν τα μέσα τα οποία θα τους επέτρεπαν να ανασυγκροτήσουν συστηματικά τη συμμετοχή τους στα παραπάνω γεγονότα.

Αυτές οι παράμετροι, εκτός των άλλων, καταλήγουν συντηρούν την αντίληψη ότι οι Τσιγγάνοι δεν μπορούν να ενταχθούν στις μεγάλες αφηγήσεις της Ιστορίας εξαιτίας κάποιας «ετερότητας» σε σχέση με τα κανονικά ιστορικά υποκείμενα.

Το πρώτο ζήτημα που τίθεται λοιπόν είναι η παρουσία μιας ομάδας ελλήνων πολιτών ως αντικείμενο ιστορικής έρευνας. Παρόλο που τις τελευταίες δεκαετίες έχει συγκεντρωθεί και κυκλοφορήσει ένα σημαντικό σώμα προφορικών μαρτυριών για τη συγκεκριμένη περίοδο, οι μαρτυρίες που αφορούν τους Ρομά είναι και πάλι σποραδικές, ενώ οι ίδιοι απουσιάζουν ως αφηγητές.

Προφορικές μαρτυρίες τις οποίες συνέλεξαν ερευνητές του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων τεκμηριώνουν:

Α) Παρά το γεγονός ότι πολλοί Ρομά στερούνταν την ελληνική ιθαγένεια, αναφέρονται Ρομά οι οποίοι υπηρέτησαν κανονικά τη θητεία τους κι έλαβαν μέρος στο ελληνοϊταλικό πόλεμο.

Β) Ως τμήματα των τοπικών κοινωνιών ενίσχυσαν στα «μετόπισθεν» τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα. (Αναφορά του μητροπολίτη Φλωρίνης Αυγουστίνου: «Όταν το 1941 τα παιδιά της Πίνδου, τα παιδιά της Αλβανίας κατέρρεον λόγω της φοβερής επιθέσεως του Άξονος και διήρχοντο δια της κοιλάδας ταύτης γυμνά και εγκαταλελειμμένα, οι Τσιγγάνοι ήνοιξαν τας οικίας των, έβρασαν νερό εις καζάνια κι έπλυναν τα παιδιά της Πίνδου. Επί ένα δε μήνα έτρεφαν αυτά με τα όσπρια τα οποία είχαν...» (περ. Σάλπιγξ Ορθοδοξίας, τ. 30, Σεπτ – Οκτ. 1970)

Αξιοσημείωτο είναι ότι, παρά τις έντονες φημολογίες για επικείμενη συγκέντρωση και εκτοπισμό των Τσιγγάνων της Ελλάδος στα πλαίσια της ναζιστικής «φυλετικής πολιτικής» δεν υπάρχουν επίσημες καταγραφές οργανωμένων επιχειρήσεων των Ρομά στην Ελλάδα, ενώ οι σχετικές μαρτυρίες είναι συγκεχυμένες. Επισήμως παραμένει ασαφής ο λόγος για τον οποίο, αν και υπήρξε σχέδιο μαζικής εξόντωσης των ελλήνων Τσιγγάνων, αυτό ουδέποτε εφαρμόστηκε.

Η εκτίμηση των ερευνητών είναι ότι η αναστολή οποιουδήποτε σχεδίου εξόντωσης εναντίον τους, κυρίως σχετίζεται με την απουσία κάποιας συστηματικής απογραφικής προεργασίας μέσα από την οποία οι Τσιγγάνοι θα μπορούσαν να εντοπιστούν ως διακριτή ομάδα, καταγεγραμμένη διοικητικά και ληξιαρχικά -και συνεπώς εύκολα εντοπίσιμη. Αντίθετα με τη στερεότυπη αντίληψη που θέλει του Τσιγγάνους να απαρτίζουν μια ομάδα ενιαία και σαφώς διακριτή από τις υπόλοιπες, οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν τα εγχειρήματα καταγραφής τους, ακόμα και στη ναζιστική Γερμανία αποδεικνύουν ένα γεγονός το οποίο, σε επίπεδο βιώματος και καθημερινότητας, ιδίως όσον αφορά τις περιοχές των Δυτικών Συνοικιών της Αθήνας, αποτελεί κοινό τόπο: **Ότι δηλαδή η συνάφεια των Ρομά με τις άλλες πληθυσμιακές ομάδες στην Ελλάδα είναι πολύ μεγαλύτερη απ' ό,τι συνήθως υποτίθεται.**

Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και οι έρευνες που διεξήγαγε ο διαβόητος δρ. Ε. Ρίτερ επικεφαλής του «Ερευνητικού Τμήματος Φυλετικής Υγιεινής και Βιολογικής Δημογραφίας» έδειξαν ότι το 90% των ανθρώπων οι οποίοι υπάγονται στην κατηγορία «Τσιγγάνος» είχαν και «μη Τσιγγάνους προγόνους» (Willems, 1998:27).

Αν και αποκλεισμένοι από τον επίσημο ιστορικό λόγο, οι Ρομά, ως τμήματα της ελληνικής κοινωνίας δεν μπορεί παρά να ήταν παρόντες στις περιπέτειες και τους αγώνες της Αντίστασης. Η στάση τους δεν υπήρξε υπαγορευμένη από κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αλλά σύνθετη και πολύμορφη, ακριβώς όπως συνέβη με τους υπόλοιπους Έλληνες.

Αναφέρονται Ρομά ανάμεσα στα θύματα των στρατιωτικών συγκρούσεων ή των τιμωριών και των αντιποίνων που επέβαλαν οι Γερμανοί στον άμαχο πληθυσμό: στον Παρακάλαμο Ιωαννίνων και στη Σκύδρα Πέλλας, στη Βοιωτία. Στο μνημείο που υπάρχει στο Τρίτο Νεκροταφείο για τους εκτελεσθέντες σε μπλόκα κ.λπ. κατά τη διάρκεια της Κατοχής είναι καταγεγραμμένα αρκετά ονόματα Τσιγγάνων.

Αναφέρονται Ρομά αγωνιστές οργανωμένοι στο ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ. Εξέχουσα μορφή αγωνιστή, υπήρξε ο Βασίλης Μήτρου, από τη Κύμη της Εύβοιας ο οποίος οργανώθηκε στο ΕΑΜ και έδρασε στην περιοχή της Χαλκίδας. Η δράση του Β. Μήτρου ήταν πολύ σημαντική με αποκορύφωση το κατόρθωμά του να ανατινάξει μαζί με έναν ακόμα αντάρτη ένα γερμανικό αντιτορπιλικό στα παράλια της Εύβοιας. Ο Β. Μήτρου σκοτώθηκε το 1944 στη μάχη της Λάμπουσας. Επιπλέον ο δήμος Ταύρου έχει στήσει στην οδό Χαμοστέρνας ένα μνημείο προς τιμήν έντεκα Τσιγγάνων οι οποίοι, εξαιτίας της αντιστασιακής τους δράσης, εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στα Πετράλωνα το 1944.

Μνημείο που έχει ανεγείρει ο Δήμος Ταύρου για τους Τσιγγάνους που εκτέλεσαν οι Γερμανοί στα Πετράλωνα το 1944 (Φωτογραφία Διον. Μοσχονάς)

Συνοψίζοντας: Η αναγνώριση του «ξεχασμένου ολοκαυτώματος» -περίπου μισό εκατομμύριο Τσιγγάνοι έχασαν τη ζωή τους στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης- αποτέλεσε βασικό αίτημα του ευρωπαϊκού και αμερικανικού τσιγγάνικο κινήματος. **Δεν πρέπει ωστόσο να αγνοούμε και τους κινδύνους που ενέχει η χωριστή διαπραγμάτευση των διωγμών που υπέστησαν, στο βαθμό που υποδηλώνεται πως τα θύματα αποτελούν μια ξεχωριστή κατηγορία εξαιτίας της «διαφοράς» τους και ως εκ τούτου η αναγνώριση των διωγμών και της δράσης τους αποτελεί «δική τους υπόθεση».** Πιο ρεαλιστικό και επιστημονικά ακριβές θα ήταν αυτή η διαδικασία να αποτελέσει τη βάση του αιτήματος να αποκατασταθούν οι Τσιγγάνοι ως ένα πλέγμα ομάδων με σύνθετη και πολλαπλή δημιουργικότητα που η ζωή και η έκφρασή τους αλληλοπεριχωρούνται και συνεξελίσσονται με την υπόλοιπη ελληνική κοινωνία και δεν εξαντλούνται στο γεγονός πως είναι Τσιγγάνοι.

(Πηγές: Γιάννης Γεωργίου, Μαρία Δημητρίου, Εύα Πολίτου Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων).